

Uwarunkowanie przemian demograficznych w Wolnym Mieście Gdańsku

W latach 1920–1939 główną rolę w kształtowaniu stanu ludnościowego Wolnego Miasta Gdańska odgrywały migracje związane z sytuacją społeczno-gospodarczą, natomiast migracje po 1935 roku determinowane były przez sytuację polityczno-gospodarczą. Wśród osób, które przybywały do Gdańska w okresie przedwojennym byli: turyści, przemysłowcy, kupcy, handlowcy, robotnicy sezonowi i załogi statków. W celach nie turystycznych przybywało do Gdańska rocznie 78 200 osób, głównie byli to przybysze z Niemiec i Polski¹.

Sprzeczne interesy Niemiec i Polski oraz wielkich mocarstw – Francji i Anglii doprowadziły do podjęcia 28 czerwca 1919 r. w Wersalu decyzji o utworzeniu z Gdańska i okolicy wolnego miasta. Projekt sprecyzowano w artykułach 100–108 traktatu wersalskiego².

Obszar Wolnego Miasta Gdańska wynosił 1893 km². W 1919 r. zamieszkiwało tam 356 740 osób, w tym 213 330 osób mieszkało w Gdańsku i Sopocie³. 90% mieszkańców Wolnego Miasta Gdańska stanowiła ludność niemiecka⁴, polska – 9,15%, a 0,9% inne narodowości⁵.

Uwarunkowania prawne Wolnego Miasta Gdańska określały następujące akty:

1. dział XI traktatu wersalskiego (art. 100–108)
2. polsko-gdańska konwencja paryska z dn. 9 września 1920 r.

¹ A. Romanow, *Rozwój przestrzenny i demograficzny*, [w:] *Historia Gdańska*, t. IV/2 1920–1945, pod red. E. Cieślaka, Sopot 1998, s. 22–23.

² S. Mikos, *Działalność Komisariatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Wolnym Mieście Gdańsku 1920–1939*, Warszawa 1971, s. 1–35; P. Mjckiewicz, *Wolne Miasto Gdańsk w koncepcjach wojskowych i polityce II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999, s. 26; A. Chodubski, *Nauka, kultura i sztuka w Wolnym Mieście Gdańsku*, Toruń 2000, s. 13.

³ W. Borowski, *Ludność i struktura zatrudnienia w Wolnym Mieście Gdańsku*, [w:] *Studia z dziejów Gdańska 1918–1919*, Gdańsk 1975, s. 1–29.

⁴ A. Chodubski, *Nauka, kultura i sztuka w Wolnym Mieście Gdańsku*, Toruń 2000, s. 23.

⁵ T. Kijewski, *Ilu jest Polaków na terenie Wolnego Miasta Gdańska*, „Rocznik Gdański” 1928/29, t. 2/3, s. 113–121.

3. umowa warszawska z dn. 24 października 1921 r. uzupełniająca paryską⁶.

Na terenie Wolnego Miasta Gdańska istniały cztery władze:

- gdańska – Senat i Volkstag,
- polskie – Komisariatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Wolnym Mieście Gdańsku,
- Rady Portu i Dróg Wodnych.

Swoistość Wolnego Miasta Gdańska wyrażała się tym, że zachowano pruski aparat władzy (administrację, policję i sądownictwo), system polityczny, analogiczny do niemieckiego, wykazywano w życiu społeczno-kulturalnym, że Gdańsk jest związany z kulturą niemiecką⁷.

W okresie tworzenia Wolnego Miasta Gdańska do polskości przyznawało się 60 tys. osób. Sytuacja polityczna spowodowała, że liczni mieszkańcy rezygnowali z przyznawania się do polskości, wynikało to z nierealizowania praw zagwarantowanych Polakom w Wolnym Mieście⁸. Na terenie Wolnego Miasta stacjonowały wojska niemieckie do 8 lutego 1920 r. 13 lutego 1920 r. stanowisko Wysokiego Komisarza Ligi Narodów powierzono przedstawicielowi Wielkiej Brytanii sir Reginaldowi Towerowi⁹. Do jego kompetencji należało zawieranie umów międzynarodowych z rządem polskim, sprawowanie władzy wykonawczej, rozstrzyganie sporów, wydawanie rozporządzeń z mocą ustawy.

Wysoki Komisarz 16 maja 1920 r. zarządził wybory powszechne do Zgromadzenia Konstytucyjnego. Nowo wybrane Zgromadzenie miało opracować projekt konstytucji oraz projekt umowy polsko-gdańskiej¹⁰. 11 sierpnia 1920 r. został zatwierdzony projekt konstytucji. Rada Ligi Narodów wprowadziła zmiany w zapisie konstytucyjnym. Ostatecznie konstytucja Wolnego Miasta Gdańska została uchwalona 14 czerwca 1922 r.¹¹

W myśl konstytucji obywatelami Wolnego Miasta Gdańska były osoby, które na dzień 10 stycznia 1920 r. miały stałe zamieszkanie na tym terytorium.

Najwyższym organem władzy ustawodawczej w Wolnym Mieście Gdańsku był Volkstag¹² (nazywany był Sejmem gdańskim bądź parlamentem). Do jego kompetencji należało: ustawodawstwo, uchwalanie budżetu, wyrażanie zgody na zaciąganie pożyczek, udzielanie przywilejów, zmiany granic struktur samorządowych, uchwalanie amnestii, ratyfikacja układów z innymi państwami.

Organem władzy wykonawczej i ustawodawczej był Senat. Był organem administracji rządowej i samorządowej. Do jego kompetencji należało, m.in.: wytyczanie kierunków

⁶ A. Chodubski, op.cit., s. 14.

⁷ Ibidem, s. 14.

⁸ Ibidem, s. 15.

⁹ S. Mikos, *Działalność Komisariatu Generalnego...*, s. 40–41; S. Mikos, *Wolne Miasto Gdańsk a Liga Narodów 1920–1939*, Gdańsk 1979, s. 41–42.

¹⁰ M. Podlaszewski, *Ustrój polityczny Wolnego Miasta Gdańska do Rzeczypospolitej Polskiej*, Gdańsk 1923–1937, cz. 1, dok. 4.

¹¹ A. Chodubski, op.cit., s. 16.

¹² M. Podlaszewski, op.cit., s. 126–157.

polityki Wolnego Miasta, nadzór nad urzędami, zarządzanie majątkiem i dochodami, czuwanie nad przestrzeganiem konstytucji przez obywateli, reprezentowanie Wolnego Miasta na zewnątrz, sprawowanie władzy w mieście jako gminie¹³.

Prawo wyborcze przysługiwało tylko obywatelom Wolnego Miasta Gdańska zamieszkującym na jego terenie. Biernie prawo wyborcze przysługiwało osobom, które ukończyły 25 rok życia, a czynne po ukończeniu 20 roku życia. Na mocy konstytucji Wolnego Miasta Gdańska obowiązywała pięcioprzymiotnikowa zasada wyborcza: powszechności, równości, bezpośredniości, tajności i proporcjonalności¹⁴.

Do czasu powołania Komisariatu Generalnego RP w Wolnym Mieście Gdańsku działała tzw. Konspiracyjna Delegacja Rządu Polskiego w składzie: Mieczysław Jałowiecki – Delegat Rządu Polskiego i Generalny delegat Ministerstwa Aprowizacji, Witold Wańkiewicz – zastępca Delegata Rządu Polskiego i Generalny Delegat Ministerstwa Aprowizacji w Gdańsku, Michał Borowski¹⁵ – przedstawiciel ds. wojskowych i morskich, Jan Raue – pierwszy sekretarz Delegacji RP, Kazimierz Krzyżanowski – członek Delegacji RP i kierownik Wydziału Technicznego, Witold Jasiński – drugi sekretarz Delegacji RP. Osoby te tworzyły tzw. ekipę litewską w Gdańsku, wywodziły się z polskiego ziemiaństwa kresowego na Litwie. Mieczysław Jałowiecki pozostawił wspomnienia, raporty i sprawozdania z działalności w latach 1919–1920 w Gdańsku¹⁶.

W okresie istnienia Wolnego Miasta Gdańska wyboru do Volkstagu odbywały się sześciokrotnie. Od 1933 r. większość w parlamencie zdobyli narodowi socjaliści (NSDAP).

Na mocy art. 104 Traktatu Wersalskiego reprezentantem spraw polskich w Wolnym Mieście Gdańsku był Komisarz Generalny Rzeczypospolitej Polskiej. Swoje zadania wykonywał zgodnie z Komisariatem Generalnym¹⁷. Komisarzami byli Maciej Biesiadecki¹⁸, Leon Pluciński¹⁹, Henryk Strasburger²⁰, Kazimierz Papee²¹ i Marian Chodacki²². Uprawnienia polskie wynikające z traktatu wersalskiego gwarantowały równouprawnienie obywateli państwa polskiego na terytorium Wolnego Miasta Gdańska oraz prowadzenie w jego imieniu spraw zagranicznych. Obywatele polscy podlegali prawom konstytucyjnym Wolnego Miasta Gdańska w zakresie wolności osobistej, słowa, religii i sumienia i tajemnicy korespondencji oraz nietykalności własności prywatnej.

W okresie funkcjonowania Wolnego Miasta Gdańska Polska nie potrafiła skutecznie rozwiązać na własną korzyść wielu kwestii spornych dotyczących życia społecznego

¹³ Ibidem, s. 158–170.

¹⁴ A. Chodubski, op.cit., s. 16.

¹⁵ M. Andrzejewski, *Michał Borowski*, [w:] *Działacze polscy i przedstawiciele RP w Wolnym Mieście Gdańsku*, „Pomorze Gdańskie” 1974, nr 9, s. 22–32.

¹⁶ Z. Machaliński, *Wstęp i opracowanie*, [w:] M. Jałowiecki, *Wspomnienia, raporty i sprawozdania z Gdańska (1919–1920)*, Gdańsk 1995, s. 11.

¹⁷ S. Mikos, *Działalność Komisariatu Generalnego...*, s. 78–81.

¹⁸ S. Mikos, *Maciej Biesiadecki*, [w:] *Działacze polscy i przedstawiciele RP...*, s. 15–21.

¹⁹ S. Mikos, *Leon Pluciński...*, s. 188–198.

²⁰ S. Mikos, *Henryk Leon Strasburger...*, s. 250–260.

²¹ S. Mikos, *Kazimierz Papee...*, s. 179–188.

²² Ibidem, s. 16–17.

i gospodarczego. Instytucja rozstrzygająca spory polsko-gdańskie to Wysoki Komisarz Ligi Narodów²³. Każdy z Wysokich Komisarzy był przedstawicielem innego państwa wśród nich było: 3 Anglików (Reginald Tower 11.02.1920–15.11.1920, Eduard Lisie Strutt 15.11.1920–15.12.1920, Richard Haking 24.01.1921–3.02.1923), 2 Włochów (Bernardo Attolico 16.12.1920–23.01.1921, Manfredo Gravina 22.06.1929–19.09.1932), 1 Holender (Joost Adriaan van Hamel 22.02.1926–21.06.1929), 1 Duńczyk (Helmer Rosting 15.10.1932–15.01.1934), 1 Irlandczyk (Sean Lester 15.01.1934–17.02.1937), 1 Szwajcar (Carl Jacob Bruckhardt²⁴ 1.03.1937–1.09.1939)²⁵.

W następstwie nieustających konfliktów dotyczących dostępu do morza, portu, dróg wodnych, kolei, mocarstwa ogłosiły 9 listopada 1920 r. rezolucję powierzającą całość administracji nad tymi sferami nowej instytucji – Radzie Portu i Dróg Wodnych. Rozpoczęła ona funkcjonowanie 1 czerwca 1921 r. Jej skład to: prezydent i 5 przedstawicieli (komisarzy) z Polski i 5 przedstawicieli gdańskich. Komisarzy polskich mianował rząd polski, a gdańskich – Senat Wolnego Miasta Gdańska. Prezydenta powoływała Liga Narodów spośród obywateli szwajcarskich, ponieważ nie było zgody między przedstawicielami Polski i Wolnego Miasta Gdańska co do wyboru prezydenta. Rada była instytucją niezależną od Ligi Narodów oraz Polski i władz Wolnego Miasta. W wyniku decyzji stosunki polsko-niemieckie ulegały pogorszeniu, ponieważ port gdański nie zabezpieczał potrzeb gospodarki polskiej, co było przyczyną budowy portu w Gdyni²⁶.

Obszar Wolnego Miasta Gdańska został włączony do polskiej sieci kolejowej z wyjątkiem odcinków związanych z obsługą portu, których własność przyznano Radzie Portu i Dróg Wodnych, która przekazała ostatecznie administrację nad tą koleją. W efekcie Polska zarządzała całą siecią kolejową na terenie Wolnego Miasta Gdańska. W 1933 r. dyrekcja kolei została przeniesiona do Torunia. W biurach dyrekcji oraz w agendach kolejowych zatrudniano nie tylko obywateli polskich, ale również gdańskich. W 1939 r. na 4028 zatrudnionych w polskich kolejach na terytorium Wolnego Miasta Gdańska narodowości niemieckiej było 2049 osób. Na terenie Wolnego Miasta Gdańska działali polscy inspektorzy celni podlegli Centralnemu Zarządowi Ceł w Warszawie sprawujący nadzór nad działalnością gdańskich celników²⁷.

W Gdańsku istniały początkowo dwa polskie urzędy pocztowe zajmujące się: obsługą zamorską oraz obsługą dworcową. Trzeci urząd pocztowy przeznaczony do obsługi ludności polskiej utworzono w 1925 r. Główny urząd pocztowy mieścił się przy placu Heweliusza. W 1939 r. jego pracownicy podjęli walkę z wojskami hitlerowskimi²⁸.

²³ S. Mikos, *Wolne Miasto Gdańsk a Liga...*, s. 40–49.

²⁴ J. Bruckhardt, *Maja misja w Gdańsku: 1937–1939*, Warszawa 1970.

²⁵ M. Gliński, J. Kukliński, *Kronika Gdańska 997–2000, 1945–2000*, Gdańsk 2006, s. 172–173.

²⁶ A. Chodubski, op.cit., s. 19.

²⁷ Ibidem, s. 500–501.

²⁸ M. Zbiński, *Problemy z interpretacją opłat dla przesyłek w polskim urzędzie pocztowym w Wolnym Mieście Gdańsku*, [w:] 400 lat Gdańskiej Ordynacji Pocztovej, pod red. E. Hadasia, B. Jesionowskiego, Gdańsk 2004, s. 57.

Uchwałą Ligi Narodów z dnia 14 marca 1924 r. przyznano Polsce półwysep Westerplatte na miejsce wyładunku, przechowywania i przewozu materiałów wybuchowych oraz sprzętu wojennego. W wojskowej składnicy tranzytowej na Westerplatte oddział wartowniczy liczył 88 polskich żołnierzy²⁹, również zatrudnieni byli pracownicy cywilni. Przełożonymi ich byli komendanci wojskowi składnicy tranzytowej. Byli nimi w kolejności: kmdr por. Ignacy Szaniawski, kmdr ppor. Borys Mohuczy, kmdr ppor. Józef Czechowicz, kpt. Jan Lityński, mjr Stefan Fabiszewski, mjr Henryk Sucharski³⁰.

Podział administracyjny Wolnego Miasta Gdańska został zachowany z czasów pruskich i dzielił się na:

- dwa powiaty miejskie: Gdańsk i Sopot
- trzy powiaty wiejskie: Gdańskie Wyżyny, Gdańskie Niziny i Wielkie Żuławy.

Miasto Sopot wchodziło w skład Wolnego Miasta Gdańska, więc jego mieszkańcy mieli prawo uczestniczyć w wyborach do gdańskiego Volkstagu. Dla przykładu w Volkstagu II kadencji czyli od 1923 do 1927 r. na 120 posłów jedynie czterech mieszkało w Sopocie, stanowiło to 3,33% ogólnej liczby posłów³¹.

W Sopocie na początku lat 20. zamieszkiwało ok. 6000 Polaków, co stanowiło 1/3 ogólnej liczby mieszkańców³². Polsko brzmiące nazwiska mieszkańców Sopotu nie świadczyły o polskości noszących je osób. Często mieli oni polskich przodków, ale nie poczuli się oni do więzi z polskością, spowodowane było to atrakcyjnością niemieckiej kultury jak i słabością polskiej inteligencji³³.

Obiektywnym miernikiem wpływów polskich w Sopocie były wyniki wyborów.

Tabela 1. Wyniki wyborów w latach 1919–1935

Wybory (lata)	Głosy oddane na listy polskie przez mieszkańców Sopotu
1919	1257
1920	957
1923	616
1927	480
1930	549
1933	547
1935	779

Źródło: F. Marszałek, *Życie polskie w Sopocie w okresie międzywojennym*, „Rocznik Sopocki” 1982/84, s. 14–16.

²⁹ R. Witkowski, *Westerplatte. Historia i dzień dzisiejszy*, Gdańsk 1977, s. 11.

³⁰ *Ibidem*, s. 35.

³¹ M. Andrzejewski, *Dzieje Sopotu w latach 1920–1945*, [w:] *Dzieje Sopotu do 1945 roku*, pod red. B. Śliwińskiego, Gdańsk 1998, s. 153.

³² A. Drzycimski, *Polacy w Wolnym Mieście Gdańsku (1920–1933). Polityka Senatu gdańskiego wobec ludności polskiej*, Wrocław 1978, s. 46.

³³ *Ibidem*, s. 156.

W Radzie Miasta Sopotu było 9 Polaków, później już tylko 1 radny reprezentował interesy Polaków³⁴.

W okresie międzywojennym nastąpiło zantagonizowanie sporu polsko-niemieckiego, który objął także swoim zasięgiem Sopot. Strona niemiecka pragnęła nadać miastu charakter „czysto” niemiecki. Mieszkający w Sopocie Niemcy odnosili się krytycznie do granicy polsko-niemieckiej i do pozostawienia Sopotu i Gdańska poza granicami Rzeszy.

W Sopocie byli oni skłócenii wewnętrznie, a także atakowani przez wydawaną na terenie Rzeczypospolitej prasę. Przykładem tego typu postawy były ataki na Stanisława Kuhnerta, który zabierał głos na forum Volkstagu na temat przejawów dyskryminacji Polaków na terenie Wolnego Miasta Gdańska, został zaatakowany w endeckim „Kurierze Poznańskim” z dn. 3 czerwca 1920 r., gdzie charakteryzowano go jako „jednego z najbardziej zbrukanych agentów kierunku pruskofilskiego w czasie wojny”³⁵. Sopot był znaczącym ośrodkiem polskości na mapie Wolnego Miasta Gdańska. W Sopocie powstał polski klub, który zbierał się raz w tygodniu w jednej z sopockich restauracji, gdzie słuchano odczytów i dyskutowano o różnych problemach. W międzywojennym Sopocie mieszkali również przedstawiciele społeczności żydowskiej. W 1924 r. było ich 3800, jednak większość nie była zameldowana w Sopocie na stałe. W większości byli to Żydzi ze wschodu z terenów Rosji i Polski³⁶.

Rosyjscy jeńcy wojenni z Prus Wschodnich przybywali na Pomorze gdańskie już po rozpoczęciu działań wojennych w 1914 r. i byli kierowani do trzech obozów jenieckich, z których jeden znajdował się w Gdańsku. Od 1916 r. oprócz Rosjan kierowano do obozów Rumunów, Anglików, Francuzów, Włochów, Serbów, Portugalczyków, Polaków (członków Polskiej Organizacji Wojskowej, aresztowanych przez władze niemieckie). Od listopada 1918 r. jeńcy rosyjscy rozpoczęli legalny (w ramach transportów) i nielegalny powrót do ojczyzny³⁷.

Liczba Żydów w Gdańsku wykazywała do I wojny światowej tendencję spadkową. Wiązało się to z migracją do zamożniejszych regionów cesarstwa. Gdańsk wybrali Żydzi migrujący ze wschodu, zajmujący się kupiectwem i pośredniczący w handlu między różnymi regionami cesarstwa rosyjskiego i Galicji a innymi państwami. Żydzi w latach 1912–1913 zainteresowani byli kurortem w Sopocie i chętnie się tam osiedlali.

Po utworzeniu Wolnego Miasta ludność żydowska skupiała się w Wielkiej Gminie i centrum życia religijnego mieściło się w Wielkiej Synagodze przy ul. Bogusławskiego, zbudowanej w latach 1885–1887 (istniała ona do maja 1939 r.)³⁸.

³⁴ M. Andrzejewski, op.cit., s. 156–157.

³⁵ Ibidem, s. 157–158.

³⁶ Ibidem, s. 158.

³⁷ Z. Karpus, *Jeńcy wojenni i emigracja polityczna z Rosji na Pomorzu w latach 1914–1939 (Procesy asymilacyjne, stosunek miejscowego społeczeństwa)*, [w:] *Migracje polityczne i ekonomiczne w krajach nadbałtyckich w XIX i XX w.*, pod red. J. Borzyszkowskiego, M. Wojciechowskiego, Toruń–Gdańsk 1995, s. 125–127.

³⁸ M. Domańska, *Kadisz gdańskich kamieni*, Warszawa 1994, s. 88–92.

Społeczność żydowską w Gdańsku tworzyli: nieliczna grupa Żydów gdańskich, wychodźcy z Polski, a także z innych krajów. Grupy te różniły się podłożem społeczno-ekonomicznym, jak i politycznym³⁹. Żydzi gdańscy byli właścicielami przedsiębiorstw, zajmowali kierownicze stanowiska, reprezentowali wolne zawody, napływowi nie posiadali odpowiedniego zabezpieczenia finansowego i często korzystali z pomocy międzynarodowych organizacji żydowskich.

Kolejne synagogi powstawały w Gdańsku:

- w 1838 r. przy ul. Szopy 26 (spłonęła w 1839 r., odbudowana w 1844 r., a w 1939 r. rozebrana do fundamentów przez hitlerowców) – głównie gromadzili się w niej bogaci ortodoksyjni Żydzi ze Starych Szkotów,
- w 1927 r. przy ul. Partyzantów w Gdańsku-Wrzeszczu (listopad 1938 r. zniszczona przez podpalenie – skupiała wyznawców judaizmu konserwatywnego tzn. osoby, które potrzebowały zmian dotychczasowych zasad i stały na stanowisku odrębności narodowej Żydów i konieczności zachowania żydowskiego sposobu życia,
- w 1932 r. utworzono Dom Judańskiej Modlitwy przy ul. Na Piaskach, gromadził on głównie Żydów ortodoksyjnych⁴⁰.

Synagogi pełniły ważną rolę w konsolidacji Żydów na terenie Wolnego Miasta Gdańskiego, a zwłaszcza w latach 1937–1939, w okresie hitlerowskiej koncepcji rasistowskiej. W sierpniu 1939 r. podjęto decyzję o budowie Domu Starców dla osób powyżej 65 roku życia, które nie chciały opuścić Gdańska. Budowę jego przewidziano na około 400 osób⁴¹.

Największe wychodźstwo w latach 1918–1920 Żydów z Europy Wschodniej, a głównie z Ukrainy i Rosji, nie ominęło Gdańska. Emigranci żydowscy przybyli do Gdańska w 1919 r., ponieważ brak obowiązku wizowego ułatwił przekroczenie granicy polsko-gdańskiej. Z portu gdańskiego skorzystało 15 tys. emigrantów żydowskich, nie tylko pochodzących z Rosji i Ukrainy, ale również z Niemiec. Większość z nich wybrała za kraj docelowy Amerykę Północną⁴².

Migracja żydowska przez terytorium Wolnego Miasta miały charakter emigracji i reemigracji. W latach 1920–1930 przejechało przez Gdańsk ponad 90 tys. żydowskich emigrantów⁴³. 15 kwietnia 1920 r. powstał Żydowski Komitet Emigracyjny w Gdańsku, którym kierował gdański rabin Robert Kaelter. Komitet nawiązał współpracę z władzami gdańskimi, przedstawicielami Ligi Narodów i międzynarodowymi żydowskimi organizacjami emigracyjnymi i charytatywnymi (pomoc polegała na wypłacaniu zapomóg, organizowaniu miejsc noclegowych i tanich kuchni, pośredniczeniu w nawiązywaniu kontaktu z krewnymi za granicą i uzyskiwaniu niemieckiej wizy tranzytowej, jeżeli zachodziła potrzeba skorzystania z portów w Niemczech, Holandii czy Francji).

³⁹ Ibidem, s. 88–92.

⁴⁰ A. Chodubski, op.cit., s. 96.

⁴¹ Ibidem, s. 97.

⁴² G. Berendt, *Migracje Żydów przez Gdańsk z XX.w.*, [w:] *Migracje polityczne...*, s. 164.

⁴³ B. Hajduk, *Z problematyki polskiej reemigracji i emigracji przez port gdański w latach 1919–1931*, „Zapiski Historyczne” 1975, t. 15, z. 1, s. 54–73.

Emigrantów było tak wielu, że Komitet Emigracyjny uzyskał od władz były obóz jeńców rosyjskich na Przeróbce i 21 maja 1920 r. przybyli do niego pierwsi emigranci. Warunki w obozie dla emigrantów były trudne, ponieważ przebywało tam wiele osób, a także ludzie zdrowi razem z chorymi. W latach 1920–1923 władze polskie w Gdańsku prowadziły rozmowy z Senatem WM w sprawie utworzenia obozu na własnym terenie i tak 27 lipca 1923 r. utworzono w Wejherowie polski obóz emigracyjny, a 1 września 1923 r. zamknięto obóz na Przeróbce.

Wśród Żydów przybywających do Gdańska od strony morza, obok reemigrantów wracających do Polski dobrowolnie, znajdowały się osoby wydalone z przyczyn politycznych bądź te, które popełniły przestępstwa paszportowe, bądź kryminalne. Na terenie Wolnego Miasta od 1920 r. przybywali obywatele polscy narodowości żydowskiej, którzy unikali służby wojskowej.

30 maja 1922 r. władze gdańskie wydały ustawę dotyczącą nabywania obywatelstwa gdańskiego. W myśl niej obywatelem WM mogła być osoba, która przez 5 lat zamieszkiwała na tym terenie. Kolejna fala uchodźców żydowskich z Rosji pojawiła się w Gdańsku w związku z decyzją rządu RP w sprawie opuszczenia kraju przez osoby nie posiadające obywatelstwa polskiego. W Gdańsku pojawiło się 1200 Żydów rosyjskich i ponownie w 1924 r. otwarto obóz na Przeróbce.

Do końca 1924 r. opuścili oni Wolne Miasto udając się do Rosji, Belgii, Kuby, Meksyku, Stanów Zjednoczonych, Urugwaju i Palestyny. Pomocy udzieliły im organizacje żydowskie, m.in. „Hias”, „Joint” i „Ica”⁴⁴. Według statystyk gdańskiego biura „Hias” w latach 1920–1925 przeszło przez Gdańsk 60488 Żydów, zaś przez port gdański przeszło wówczas 24294 emigrantów żydowskich.

W 1931 r. port gdański stracił czołową pozycję w przewozach polskich emigrantów, aczkolwiek nadal pozostał portem emigracyjnym⁴⁵.

W 1933 r. w związku z przejściem władzy przez hitlerowców w Wolnym Mieście, początkowo nie wzmógł się ruch emigracyjny, chociaż na stałe zamieszkiwało 11 tys. Żydów. W latach 1933–1937 narastała emigracja Żydów, którzy byli słabiej związani z regionem i nieufni wobec administracji. Głównie wyjeżdżali ludzie zamożni, ich krajem emigracji najczęściej były Stany Zjednoczone Ameryki, Kanada albo celem osiedlenia kraj Europy Zachodniej.

Wśród Żydów opuszczających Gdańsk z przyczyn politycznych po 1933 r. były osoby znaczące dla życia kulturalnego i naukowego Gdańska, m.in. chemik Karl Jellinek (udał się do Londynu, a od 1957 r. zamieszkał w Szwajcarii), prawnik i dramaturg Max Bauman (wyjechał do Szwecji), dyrygent Henry Prins (osiadł w Holandii), profesor Adolf Wallenberg (wyemigrował do USA)⁴⁶.

⁴⁴ G. Berendt, *Migracje Żydów przez Gdańsk...*, s. 168–171.

⁴⁵ B. Hajduk, op.cit., s. 74.

⁴⁶ M. Andrzejewski, *Polityczna emigracja z Wolnego Miasta Gdańska 1933–1939 (1945)*, Gdańsk 2005, s. 22–23.

Pogrom „gdańskiej nocy kryształowej” z 12 na 13 listopada 1938 r. doprowadził do emigracji kolejnej grupy osób. Zarząd Gdańskiej Gminy Synagogałnej po rozmowach z Senatem i pozostałymi w Gdańsku Żydami 17 grudnia 1938 r. przystąpił do likwidacji żydowskich instytucji. Pierwszy transport wyruszył 20 marca 1939 r., celem migracji była Palestyna. Na początku 1939 r. na terenie WM było 4 tys. Żydów. Z transportów korzystały głównie osoby nie posiadające wystarczających środków własnych. Od marca 1939 r. do sierpnia 1940 r. opuściło Gdańsk 1193 Żydów. W ramach indywidualnej emigracji w latach 1938–1941 opuściło WM 1987 osób. Na terenie WM było w chwili wybuchu wojny ponad 1600 Żydów.

W październiku 1941 r. Heinrich Himmler wydał zakaz wypuszczania Żydów z niemieckiej strefy wpływów. Między 28 lutego 1941 r. a 27 lipca 1943 r. skierowano ich do gett i miejsc zagłady w Polsce i w czeskim Terezynie. Łączna ich liczba to 575 osób. W Gdańsku pozostała kilkudziesięcioosobowa grupa Żydów niemieckich, która była wykorzystywana do prac w mieście aż do marca 1945 r. Grupa ta po zakończeniu II wojny światowej w maju 1945 r. opowiedziała się za opuszczeniem Gdańska i jesienią 1945 r. wspólnym transportem udali się na emigrację⁴⁷.

Po rewolucji październikowej i po wojnie domowej w Rosji fala rosyjskiej emigracji uchodźców objęła także Wolne Miasto Gdańsk. W połowie lat 20. mieszkało około 2000 byłych obywateli cesarstwa rosyjskiego, a w 1934 r. liczba ta zmniejszyła się do 1500 osób. W Sopocie zamieszkiwało około od 500 do 700 osób emigrantów rosyjskich, którzy zapewnili sobie większy prestiż u rodaków. W Sopocie utworzyli klub monarchistów, szkołkę niedzielną, w której rosyjskie dzieci i młodzież uczyły się czytać i pisać w języku ojczystym⁴⁸.

Po I wojnie światowej ze względu na status Wolnego Miasta Gdańska przybyło wielu białoruskich działaczy politycznych. Głównie napływały osoby prześladowane w II Rzeczypospolitej, a także prowadzące działalność organizacyjną.

25 marca 1918 r. w Mińsku proklamowano Białoruską Republikę Ludową; w Gdańsku utworzono jej przedstawicielstwo. Ważną osobistością był Isaak Grigoriewicz Lonire z pochodzenia Żyd. Był wydawcą biuletynów informacyjnych i pism, takich jak „Danziger Wochenblatt”, „Danziger Stimme”, rosyjskojęzycznych: „Dancigskij Vertnik” i „Dancigskij Kurier”, niemieckojęzyczny dwutygodnik „Danzigs Handel und Hafen”⁴⁹. Obok niego białoruską myśl niepodległościową szerzył również z pochodzenia Żyd, Samuel Schytlowski. Był on wiceministrem handlu w rządzie BRL oraz od 1925 r. ministrem ds. mniejszości narodowych. Zajmował się on nie tylko sprawami białoruskimi, ale również rozwojem ruchu żydowskiego. Tworzył m.in. struktury organizacyjne: „Ostjuden”, Komitet Pomocy Żydowskim Emigrantom, OSE (Międzynarodowy Związek Ochrony Zdrowia wśród Żydów). W Gdańsku przebywali prześladowani działacze polityczni m.in.

⁴⁷ G. Berendt, *Migracje Żydów przez Gdańsk...*, s. 175–177.

⁴⁸ A. Romanow, *Emigracja rosyjska w Wolnym Mieście Gdańsku 1920–1939*, „Rocznik Gdański,” 1985, t. 45, z. 2, s. 83, 87, 106.

⁴⁹ H. Głogowska, *Białorusini na Wybrzeżu Gdańskim*, Toruń 2003, s. 15–16.

przywódcy Białoruskiej Organizacji Rewolucyjnej (BOR), posłowie i senatorzy, aktywi Białoruskiej Włościańskiej „Hromady”. Prowadzili oni aktywną działalność polityczną. W Wolnym Mieście Gdańsku z działaczy BOR-u byli Leopold Rodziewicz, Józef Łakinowicz i Arseniusz Konczewski⁵⁰. Na czele Włościańsko-Robotniczej „Hromady” był Bronisław Taraszkiewicz. Do posłów „Hromady” należeli również: Szymon Rak-Michajłowski, Piotr Miotła, Maksym Bursiewicz. Prowadzili oni aktywną działalność polityczną, ze strony wywiadu doświadczali: inwigilacji, utrudnień i szykanowania politycznego.

Gdańsk okazał się punktem „przerzutowym”, do którego emigrowały osoby opuszczające Polskę m.in. Szymon Jakowiuk, który uciekł z Polski przez Gdańsk na Litwę. Również z Gdańska w czerwcu 1922 r. wypłynął statkiem do Ameryki działaczka BRL Janka Czarapuk.

Białoruscy absolwenci gimnazjum w Wilnie wiązali swe losy z Gdańskiem. Polskie uczelnie nie honorowały ich świadectw maturalnych⁵¹, dlatego też musieli udawać się poza granice Polski do Czechosłowacji, Wolnego Miasta Gdańska, na Litwę. W Gdańsku ich świadectwa maturalne honorowała politechnika, która powstała w 1904 r⁵². Jednak niewielu Białorusinów mogło skorzystać ze studiowania w Gdańsku z uwagi na barierę językową, ponieważ językiem wykładowym był niemiecki. W 1921 r. podjął studia na Wydziale Maszynowym, Elektrotechniki oraz Techniki Okrętowej i Lotniczej – Alojzy Moenke (związany z ruchem białoruskim). Również w Gdańsku rozpoczął studia na politechnice Kazimierz Nekanda-Trepka absolwent gimnazjum białoruskiego w Wilnie⁵³. Po ukończeniu Politechniki Gdańskiej nie mógł znaleźć odpowiedniej pracy w Polsce ze względu na narodowość, więc w 1936 r. wyjechał do Argentyny, gdzie otrzymał pracę zgodną z wykształceniem.

Po Niemcach Polacy stanowili na politechnice najliczniejszą grupę narodowościową. Najwięcej Polaków studiowało w latach 1922/23 – 595 osób, co stanowi 36% ogólnej liczby studentów, w 1930 r. – 521 to jest 29,9% do ogółu, a na przełomie lat 1935/36 – 417 osób co stanowi 33,8%⁵⁴.

W 1927 r. białoruskie gazety donosiły o nieprzyjęciu przez władze Gdańska Wiczyśława Adamowicza („Dziarhacza”), razem z rosyjskimi monarchistami: Romaszowym i Myślinem, aresztowano ich i odesłano do Polski⁵⁵.

W czerwcu 1939 r. w Gdańsku odbyła się białorusko-niemiecka konferencja, która stała się sensacją, komentowaną w prasie białoruskiej i polskiej. Podczas tego kongresu byli obecni działacze białoruscy z Polski, Litwy, Łotwy, Estonii, Rosji i Stanów Zjednoczonych. Białoruscy działacze byli podzieleni w kwestii dotyczącej pomocy Niemcom w realizacji ich planów na wschodzie Europy. Konferencja gdańska nie miała żadnych

⁵⁰ Ibidem, s. 16–17, 22.

⁵¹ H. Głogowska, s. 33 i 37.

⁵² S. Mikos, *Polacy na politechnice w Gdańsku w latach 1904–1939*, Warszawa 1987, s. 19.

⁵³ H. Głogowska, *Białorusini w Wolnym Mieście Gdańsku*, [w:] *Przemiany cywilizacyjne i kulturowe. Kwestie etniczne i polonijne*, Olsztyn–Gdańsk 2002, s. 119.

⁵⁴ S. Mikos, *Polacy na politechnice...*

⁵⁵ H. Głogowska, op.cit., s. 38.

konkretnych konsekwencji dla stosunków niemiecko-białoruskich. Wielu Białorusinów powołanych do służby wojskowej przed 1 września 1939 r. znalazło się na terenie Westerplatte i wybrzeża polskiego, m.in. pisarz białoruski Janka Bryl⁵⁶.

Według spisu z 1929 r. na terenie Wolnego Miasta znajdowało się 35 755 Polaków, obywateli gdańskich i polskich razem. W stosunku do ogólnej liczby ludności – 407 517 mieszkańców w 1929 r. stanowiło to jedynie 9,1%⁵⁷.

Po utworzeniu Wolnego Miasta Gdańska zmieniono również przynależność administracyjną kościoła, ponieważ część obszaru Wolnego Miasta związana była z biskupstwem chełmińskim i częściowo z warmińskim, dlatego w 1921 r. Senat rozpoczął działania na rzecz utworzenia biskupstwa gdańskiego. Decyzją Piusa XI 30 grudnia 1925 r. na mocy bulli „Universa Christ fildelium cura” utworzono diecezję w Wolnym Mieście Gdańsku. Biskupem ordynariuszem został Edward ks. O'Rourke. Decyzja ta była wyjściem na przeciw Senatowi gdańskiemu, który widział w kościele rzymskokatolickim potencjalnego sojusznika w procesie politycznego ujednoczenia Wolnego Miasta Gdańska⁵⁸.

Wśród ludności katolickiej Gdańska 30% stanowili Polacy. Dążyli oni do tego, aby nabożeństwa były odprawiane w języku polskim i dlatego powołali w 1923 r. do życia Komitet Budowy Kościołów Polskich w Gdańsku. Pomoc uzyskał komitet od Komisariatu Generalnego RP, a także biskupa Edward O'Rourke⁵⁹. Dzięki ofiarności Polaków, a także wsparciu finansowemu Komisariatu Generalnego RP w 1925 r. utworzono we Wrzeszczu kościół pod wezwaniem Św. Stanisława. Jego rektorem został ksiądz Bronisław Komorowski⁶⁰. W 1932 r. utworzono kolejny kościół polski pod wezwaniem Chrystusa Króla. Koszty budowy pokrył Komisariat Generalny RP. Jego rektorem został ks. Franciszek Rogaczewski⁶¹. Również na terenie Wolnego Miasta Gdańska utworzono kaplice: w 1924 r. przy Gimnazjum Polskim, dzięki pomocy ks. Leona Miszewskiego⁶², a w 1932 r. w Nowym Porcie pod wezwaniem Matki Boskiej Częstochowskiej w budynku kasyna podoficerskiego Westerplatte. Biskupstwo dzieliło się na dwa dekanaty: gdański i nowostawski składające się z 18 parafii. W 1931 r. diecezję podzielono na pięć dekanatów: Gdańsk I, Gdańsk II, Nowy Dwór, Nowy Staw i Gdańska wieś oraz siedem kuracji⁶³.

⁵⁶ Ibidem, s. 43.

⁵⁷ K. Piworski, *Dzieje Gdańska w zarysie*, Toruń 2001, s. 218.

⁵⁸ A. Chodubski, op.cit., s. 93.

⁵⁹ A. Baciński, *Pierwszy biskup gdański Edward O'Rourke*, „Miesięcznik Diecezjalny Gdański” 1968, nr 5.

⁶⁰ A. Drzycimski, *Bronisław Komorowski (1889–1940), ksiądz, radny miejski Gdańska*, [w:] *Działacze polscy i przedstawiciele RP w Wolnym Mieście Gdańsku*, Gdańsk 1974, s. 86–93.

⁶¹ A. Drzycimski, *Franciszek Rogaczewski (1892–1940), ksiądz, działacz Polonii gdańskiej*, [w:] *Działacze polscy...*, s. 222–231.

⁶² A. Drzycimski, *Leon Miszewski (1887–1930), ksiądz, poseł do Volkstagu*, [w:] *Działacze polscy...*, s. 149–155.

⁶³ A. Chodubski, op.cit., s. 94.

Innymi wyznaniem religijnymi w Gdańsku był memonityzm i baptyzm. Na obszarze Wolnego Miasta Gdańska mieszkało około 6 tys. mennonitów i 200 baptystów. Mennonici skupieni byli w zbudowanym kościele przy ul. Mennonickiej (w 1818 r.), który stanowił centrum ich życia religijnego do 1939 r. Baptyści zgromadzeni byli w Gdańsku w jednej parafii (zborze), kierowanej przez ludzi starszych, zwanych prezbiterami.

W Wolnym Mieście Gdańsku były też niewielkie grupy wyznaniowe, takie jak: muzułmanie, Karaimi, anglikanie, metodyści, Ormianie unicy, wyznawcy prawosławia greckiego. Przestrzegali oni swoich zasad religijnych i kultywowali swoje tradycje, ale nie stawiali sobie zadań, misji polityczno-społecznych czy społeczno-kulturalnych⁶⁴.

Emigranci rosyjscy należeli do prawosławnej wspólnoty religijnej przy ul. Garncarskiej 1/3, gdzie znajdowała się cerkiew w latach 1926–1945, a w latach 1926–1945 istniała szkołka dla dzieci. Rosjanie uzyskali zezwolenie władz Gdańska na pobyt pod warunkiem, że nie będą się zajmować polityką.

Państwowy Kościół Szwedzki (Svenska Sjörnanskyrkon) posiadał dom modlitwy, bibliotekę, czytelnię w Nowym Porcie, a pastorem był Sven Hellgvist⁶⁵. W nabożeństwach brali udział marynarze szwedzkich i fińskich statków.

Działalność partii politycznych na terenie Wolnego Miasta była odzwierciedleniem funkcjonowania partii politycznych na terenie Niemiec. Na terenie Wolnego Miasta działały takie partie jak: komunistyczna, socjaldemokratyczna, Partia Niemiecko-Narodowa i katolicka partia Centrum.

Zmiana w układzie sił politycznych w Niemczech i objęcie urzędu kanclerza przez Adolfa Hitlera (30.01.1933 r.) wyraźnie wpłynęła na sytuację polityczną w Wolnym Mieście. Gdańscy naziści doprowadzili do przedterminowych wyborów do Volkstagu (28.05.1933 r.), w których NSDAP zdobyło 50,1% głosów (38 mandatów)⁶⁶.

Emigracja polityczna dotyczyła też Niemców, obywateli Wolnego Miasta Gdańska, głównie działacze opozycji wobec rządzącej od 1933 r. NSDAP. Na emigrację udali się, m.in. Richard i Elisabeth Teclaw (dziennikarz „Danziger Volksstimme”, udali się przez Polskę do Austrii, później do Czechosłowacji, a w 1938 r. do Wielkiej Brytanii), Heinrich Gräbner (członek SPD, wyemigrował do Londynu przez port w Gdyni), Karl Topfer i Johannes Knaust (posłowie socjaldemokratyczni, w 1937 r. uciekli do Gdyni), Erich Brost⁶⁷ (wyjechał do Warszawy), Herman Rausching (zdymisjonowany prezydent Senatu, udał się na emigrację w 1937 r. do Torunia, później do Szwajcarii, potem do Francji 1938–1939, Wielkiej Brytanii, a od 1941 r. do USA), Helmut Kluck (senator i założyciel Akademii Medycznej, w 1936 r. wyemigrował do Ameryki Południowej), Karl Töpfer (poseł SPD do Volkstagu i działacz związkowy, w grudniu 1937 r. wyjechał do Szwecji),

⁶⁴ Ibidem, s. 97.

⁶⁵ V. Ratzke Jansson, *Często myślę o Gdańsku*, Gdańsk 2005, s. 35, 49, 81.

⁶⁶ M. Andrzejewski, *Polityczna emigracja...*, s. 13.

⁶⁷ M. Andrzejewski, *Erich Brost. Życie i działalność gdańskiego socjaldemokraty*, Gdańsk 2003, s. 70–73.

Gertrud Müller (posłanka do Volkstagu (udała się do Szwecji w 1938 r.), Max Plettner (działacz SPD, w lipcu 1939 r. udał się do Kopenhagi)⁶⁸.

1 listopada 1937 r. Senat gdański podporządkowany NSDAP wydał rozporządzenie z mocą ustawy o zakazie tworzenia nowych partii politycznych. Ostatecznie Wolne Miasto Gdańsk przyjęło wzorzec ustrojowy III Rzeszy, kiedy szef okręgu partyjnego NSDAP w Gdańsku Forster na mocy rozporządzenia z dn. 23 sierpnia 1939 r. został powołany na stanowisko naczelnika państwa (urząd nieprzewidziany w konstytucji Wolnego Miasta Gdańska)⁶⁹. W polityce Niemiec wobec Gdańska w 1939 r. otwarcie padało hasło: „Zurück zum Reich!”, widoczne na każdym rogu ulicy, na każdym prawie domu znajdowało się to prowokacyjne hasło. Niemcy gdańscy musieli wyrażać swoją wolę wcielenia Gdańska do Rzeszy, ponieważ Hitler żądał Gdańska i połączenia Rzeszy z Prusami Wschodnimi, a więc w praktyce odcięcia Polski od morza⁷⁰.

23 sierpnia 1939 r. Senat Wolnego Miasta Gdańska ogłosił dekret, na mocy którego Wolne Miasto zostało oficjalnie włączone do Rzeszy. 1 września 1939 r. Albert Forster (szef państwa w Wolnym Mieście Gdańsku) wydał ustawę o inkorporacji Wolnego Miasta Gdańska do Rzeszy Niemieckiej. Zawieszona została konstytucja Wolnego Miasta Gdańska. Całą władzę ustawodawczą i wykonawczą przejął Albert Forster. Od dnia 1 stycznia 1940 r. terytorium byłego Wolnego Miasta Gdańska objęto ustawodawstwem III Rzeszy i pruskim prawem krajowym⁷¹.

W panoramie ruchów ludnościowych WMG szczególną rolę odegrali uchodźcy polityczni, którzy opuszczali miasto z obawy przed prześladowaniami rasowymi (np. Żydzi), wśród których byli obywatele Wolnego Miasta Gdańska, a także innych państw, działacze polityczni pozostający w opozycji do NSDAP po 1933 r., jeńcy wojenni z I wojny światowej, którzy przebywali w obozie na Przeróbce. Kierunki emigracji politycznej to głównie USA, Ameryka Południowa, kraje Europy Zachodniej i Północnej. Do Wolnego Miasta przybywali imigranci „za chlebem”, głównie Kaszubi z okolicznych wsi położonych w pobliżu Gdańska. Zatrudniali się oni głównie w przemyśle stoczniowym i metalurgicznym. Wychodźstwo Kaszubów z przyczyn ekonomicznych wiązało się często z migracją zamorską, a port gdański był miejscem ich wyjazdu, najczęściej do Kanady, USA i Brazylii.

⁶⁸ M. Andrzejewski, *Polityczna emigracja...*, s. 55–72.

⁶⁹ A. Chodubski, *op.cit.*, s. 20.

⁷⁰ K. Piwarski, *op.cit.*, s. 224.

⁷¹ S. Mikos, *Wolne Miasto Gdańsk a Liga Narodów...*, s. 345.